

„Tuhat tänu saadetud raamatute eest!“: Matthias Johann Eiseni kaastööliste kirjad kui raamatuloo allikad

KATRE KIKAS

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur
katre.kikas@kirmus.ee

Teesid: Matthias Johann Eiseni 19. sajandi lõpu rahvaluule kogumise aktsioonid hõlmasid mitmeid praktikaid, millesse hilisemad folkloristid on suhtunud äärmise ambivalentsusega: kogutud materjalide kiire trükkimine ning kaastöölistele raamatute kinkimine. Käesoleva artikli eesmärgiks on heita detailsem pilk raamatute kinkimise teemale raamatukultuuri vaatepunktist, lootusega mahendada folkloristlikke vastandusi. Toon nii mõningaid arvandmeid (sedavõrd kui allikad võimaldavad), kuid näitan ka kingiraamatute paiknemist üldisemal rahvaluulekogumist ümbritseval teenete vahetamise väljal.

Märksõnad: Matthias Johann Eisen, kirjavahetus, raamatukultuur, rahvaluule kogumine

Matthias Johann Eiseni ja Jakob Hurda juhitud rahvaluule kogumise aktsioonide käigus kirja pandud käsikirjadel on oluline roll eestlaste rahvuslikus mälus. Enamasti tuuakse esile nende tähtsust juba tol ajal kadumas olnud suulise kultuuri jäädvustamise kaudu moderniseeruvale kultuurile minevikuteadvuse andmisel. Kuigi aktsioonide eesmärgiks oli suulise kultuuri talletamine, olid aktsioonid ühtlasi osaks kirjalikust maailmast – info kogumise kohta levis ajakirjanduses ja rahvaluule väljaannetes ning aktsioonide üks eesmärk oli rahvaluule abil eesti kirjanduse edendamine ning rahvale sobiliku lugemisvara loomine (Kikas 2024: 49–50). Seega võime rääkida neist aktsioonidest ka kui tollase raamatukultuuri ühest osast. Käesoleva artikli peamine eesmärk ongi

tuua esile rahvaluulekogujate kirju kui võimalust käsitleda tavainimeste suhteid raamatute avaldamise, lugemise ja omamisega.

Ehkki mainisin Hurta ja Eisenit kõrvu, ei tegutsenud nad koos ühe aktsiooni raames, vaid juhtisid kahte paralleelselt kulgevat, kohati samu inimesi kaasavaid, kuid siiski isesuguste rõhuasetustega aktsioone. Mõlemad mehed olid ka varem erineva tulemuslikkuse ja intensiivsusega rahvaluulega tegele- nud – Eisen oli avaldanud kaks jutukogumikku (vt Tedre 2015: 128), Hurt korraldas Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogumist aastatel 1872–1881 ning pani sealjuures paika kogumisprintsipi, mida järgitakse siiani (Mälk 1963: 63–134). Kuid 19. sajandi lõpukümnendi nn suurtkogumise aegsed aktsioonid – Eisen alustas 1887. aastal mõistatuste kogumist, Hurt avaldas 1888. aastal üldise üleskutse murdekeele ja rahvaluule kogumiseks – olid mõlema jaoks kõige viljakam kogumisperiood. Just need paralleelselt kulgenud aktsioonid tõid kaasa rahvaluule kogumisest osavõtjate arvu järsu tõusu ning kasvasid rahvaluulega seotud teemade kajastamist meediaruumis. Viidates 19. sajandi lõpukümnendile kui rahvaluule suurtkogumise ajale, peetakse silmas nii kaasatud inimeste, kogutud materjalide kui ka aktsiooni kulgu kajastavate avalike tekstide (ning seda kaudu ka passiivselt aktsioonidest teadlike inimeste) hüppelist tõusu. Lisaks kõrgenesid ka avalikkuse ootused üldisemalt, kuivõrd rahvaluule kogumist käsitleti vaat et venestusaja kõige olulisema ning laialuluslikuma rahvusliku ühisettevõtmisena.

Mõlema aktsiooni eesmärgiks oli rahvaluule teemaliste raamatute koostamine, kuid väljaanded, mida nad silmas pidasid, olid erinevad. Hurta eesmärgiks olid põhjalikud, üht žanri või piirkonda hõlmavad allikapublikatsioonid, mille eelduseks oli vaadeldava ainese ammendav kogumine, töö mahu tõttu jõudis ta neid lõpuni viia aga võrdlemisi vähe (Jaago 2005: 53–57; Kikas 2025: 15). Eisen keskendus nn rahvaraamatutele – pisikestele jutukogumikele ühel või teisel teemal, mida oli võimalik kiirelt välja anda. Sellisest eesmärgist johtuvalt oli Eiseni kogumistöö võrdlemisi projektipõhine – kuigi ta tervitas igasugust folkloori, pööras ta kogujate tähelepanu teemadele, millest soovis järgmisena raamatu avaldada (nt seitsme Moosese lugude kogumisest vt Kikas 2015; Eiseni väljaannetest üldiselt vt Päss 1938a). Eiseni raamatukesed olid väga populaarsed ning said ajakirjanduses reeglina positiivset tagasisidet, siiski kritiseerisid mitmed kaasaegsed Eisenit, kuivõrd kartsid, et tema raamatukesed võivad mõjutada rahvaluulekogumise käigus laekuvat materjali (vt nt Kikas 2013: 342–345). Üheks kriitikuks oli Hurt, kes oma 74. vanavara aruande lõpus märkis:

Pisukesed raamatu vihukesed ei tähenda meie vanavara korjamise tööl mitte midagi, rahvas tunneb seda materjaali isegi, teadus ei saa väikesi vihukesi silmaga. Üksnes üks suurem kogu, nagu meie ühine töö on, mõjub siin ja maksab siin. (Hurt 1891, pikemalt võttis ta sel teemal sõna Hurt 1893)

Hurda ja Eiseni aktsioonide ülesehitus oli sarnane – peamiseks suhtluskanaliks oli ajakirjandus, kus avaldati nii üleskutseid, kui ka aruandeid laekunud materjalidest. Hurt toetus kogu aktsiooni vältel peamiselt Postimehele ja Olevikule, alates 1894. aastast ka mõnevõrra Sakalale; Eisen tegi aktsiooni jooksul koostööd mitmete ajalehtedega vaheldumisi: Postimees, Olevik, Virmaline, Linda, Saarlane, Sakala (Kikas 2025: 57–58). Hurda rahvaluule aruanded olid numereeritud ning olenemata väljaandest samas sõnastuses. Eiseni aruanded on numereerimata ning erinevates ajalehtedes ilmuvad tekstid on harva sõnasõnalised koopiad, mõningate lokaalsete väljaannete (nt Sakala, Saarlane) puhul keskendus ta ka vastava piirkonna hiljutistele laekumistele. Mõlemad mehed andsid kogujatele tagasisidet lisaks avalikele aruannetele ka erakirjade kaudu, ka saadeti kaastööliste oma fotosid, (erandjuhtudel) raha ja raamatuid.

Käesoleva artikli keskmes ongi viimati mainitud raamatute kinkimine kaastööliste. Nagu mainitud harrastasid seda nii Hurt kui Eisen. Hurda kingiraamatutele on põhjalikumalt tähelepanu pööranud Rein Saukas, kes koostas 2025. aastal näituse, mis tutvustas aastatel 1891–1895 Hurda poolt kogujatele regilauluväljaannete Vana Kannel kinkimist oma kaastööliste (Saukas 2025), lisaks sellele väljaandele kinkis Hurt kogujatele juhuslikumalt ka muid raamatuid (vt nt H II 68, 295–302 < Hans Anton Schults (1903)). Antud artiklis keskendun ma Eiseni kogule kahel põhjusel. Esiteks on Eiseni aktsiooni puhul selgemalt näha kingiraamatute mõju kogujate otsustele temaga koostööd teha: mitmed Hurda kaastöölistena alustanud rahvaluulekogujaid hakkasid raamatute nimel varjunime all ka Eisenile materjale saatma (vt nt Jaak Sõggeli kirja Eisenile E 3900, või Jaan Saalvergi arutlust Hurdale H III 29, 48). Teiseks on oluline teaduslooline aspekt – hoolimata teadmisest, et ka Hurt saatis kogujatele raamatuid (ning et raamatuid kingitakse ka tänapäevastele ERA kaastöölistele), tõstetakse teadusloos kingiraamatuid esile kui just Eiseni kogumistööle omast nähtust, sh üht joontest, mis tõestab Eiseni kogumistöö vähemväärtuslikku positsiooni. Tõsi – teadusloos otse kingiraamatutest enamasti ei räägita (ehkki Eiseni tegevus on olnud üheks põhiliseks distsipliini piiritlemise vahendiks, vt Kikas 2024: 20–24), küll aga ilmneb see vanemate kogujate eluloolistes ülevaadetes, kui koguja on teinud koostööd nii Hurda kui Eiseniga. Näiteks kommenteerib Rudolf Põldmäe Jaan Saalvergi Eiseni kaastööliseks hakkamist: „Ja alistuski viimaks soodsamate töövõimaluste illusioonile“ (1937: 40), ning märgib Jaak Sõggeli tegevuse ülevaates: „Kuid Hurda kõrval algas tegevust ka M. J. Eisen, ja Sõggel’il tuli varsti kiusatus temalegi materjali saata“ (1938: 135). Ehk kõige selgema hinnangu on teemale aga andnud Ülo Tedre, kes süüdistab Eisenit „kogumistööle kommertsliku varjundi andmises“ (Tedre 1994: 490). Ehk siis: tegu on teemaga, millele Hurda ja Eisenit võrreldes möödaminnes viidatakse, kuid mida senini pole põhjalikumalt analüüsitud. Käesoleva artikliga sooviksingi Eiseni raamatute kinkimise praktikat saada olevate allikate valgusel kontekstualiseerida.

M. J. EISEN JA RAHVALUULE

Tänapäeval teame Eisenit (1857–1934) eelkõige tema folkloristika-alase tegevuse tõttu – lisaks pikaajalisele tööle rahvaluule koguja ning kogumise organiseerijana oli ta ka 1919. aastast oma surmani õppejõud Tartu Ülikoolis, paljude folklooriteemade esimene läbikirjutaja ja Akadeemilise Rahvaluule Seltsi rajaja. Uurijad on aga esile toonud, et Eiseni jõudmine folkloristika juurde oli võrdlemisi hiline, tema varasemas tegevuses oli folkloor „ainult üks kitsuke ainelõik kirjameest ootavate paljude võimaluste seas“ (Tedre 2015 [1993]: 128). Eisen avaldas elu jooksul 256 raamatut ja 505 ajaleheartiklit (*ibid.*: 126), mille hulgas oli nii omaloomingut (luule, proosa, näidendid) ja originaaluurimusi kui ka hulgaliselt tõlkeid ja mugandusi. Teemad, millel ta sõna võttis olid äärmiselt varieeruvad – ajalugu, karsklus, teoloogia (ta oli ametilt pastor!), geograafia...

Rahvaluule tõusis teiste teemade seas esile ajajärgul, mida tema biograafid on nimetanud rännuaastateks (1885–1889, Ederberg 1938). Nimelt otsis Eisen pärast ülikooli lõpetamist püsivamat tööd pastorina, ning liikus mitmete kogukondade vahel (Lembala, Petroskoi, Moloskovits, Kattila) enne kui 1889. aastal asus tööle Kroonlinna Nikolause kiriku soome-rootsi-eesti keelse koguduse pastorina (*ibid.*: 61–65). Oma varasemates elu- ja töökohtades ammutas Eisen oma väljaannete koostamiseks inspiratsiooni ja materjali kohalikest raamatukogudest, kuid nii rännuaastatel kui ka Kroonlinnas tal sellist võimalust ei olnud (vt Eiseni kirja Ado Grenzsteinile EKLA f 38, l 34–35). Nii otsustaski ta katsetada ajakirjanduse abil värvatud kaastööliste saadetud rahvaluule ainese põhjal raamatute koostamist (Tedre 1994: 496). 1887. aastal paluski ta avalikkuse abi, et anda välja eesti mõistatuste raamat, üleskutse ilmus viies väljaandes: Postimees, Virulane, Meelelahutaja, Olevik, Sakala (Saukas 2003: 92). Esialgu olid laekumised võrdlemisi tagasihoidlikud, kuid kui Jakob Hurt 1888. aastal oma aktsiooniga alustas, kasvas ka Eisenile saadetud rahvaluule-saadetiste hulk (Saukas 2003: 96). Mõistatuste raamat ilmus 1890. aastal, seejärel jätkas Eisen kogumistööd, esialgu mõistatuste raamatu järje jaoks, kuid järk-järgult hakkas ta tähelepanu pöörama ka jutuainesele ning muudele rahvaluule teemadele (Tedre 1994).

Kingiraamatud ei kujunenud Eiseni ja kogujate vahelise suhtluse osaks kohe, vaid tõenäoliselt 1892. aastal (vt edaspidi). Mõningatel juhtudel on kingiraamatuid väljastanud mitte Eisen ise, vaid mõni kirjastus, kellega ta koostööd tegi. Eisen koostas mitmeid kalendreid (nt „Kodumaa kalender“ 1880–1882; „Pärnu Eesti-rahva kalender“ 1878–1891), ning aeg-ajalt lisas ta kalendritesse nn hinnamõistatusi – ülesandeid, mille lahendamisel oli võimalik saada kirjastusest tasu, kuid üksnes tingimusel, et lisaks õigele vastusele saadetakse ka rahvaluulet. Näiteks 1895. aasta „Kasulises Talurahva Kalendris“ avaldatud hinnamõistatuse (ning rahvaluule saatmise) tasuks võis vastaja valida 10 rubla eest Schankenburgi kirjastuse raamatuid (Eisen 1894c, 50). Kuid Eisen kasutas ka muid meetodeid kogujate huvi ülal hoidmiseks. 1894. aasta suvel tegi

ta ilmselt oma kõige vastuolulisema sammu, kui hakkas anonüümse annetaja (Kroonlinna preester Ivan Sergiev, vt Päss 1938a: 134) toel tublimatele kogujatele ka raha pakkuma (vastavad teated ajalehtedes: Eisen 1894a, Eisen 1894b).

Eiseni kogumisfookuse avardumine tõi aga kaasa avaliku kriitika Hurdalt, kes – viidates oma varasemale tegevusele Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena – leidis, et vanavara põld on tema vastutada ning Eisen peaks endale teise valdkonna leidma. Hurda esimene vastav kirjatükk 1891. aastal (Hurt 1891) vastukaja ei pälvinud, kuid Hurda teine kirjutis 1893. aasta augustis (Hurt 1893) tekitas võrdlemisi laialdast vastukaja nii avalikus kui privaatsfääris. Hurda sõnavõttust võtsid tuld nelja Eesti ajalehe toimetajad, kellest kaks – Postimees ja Olevik – võtsid Hurta, ning kaks – Virmaline ja Valgus – Eisenit pooldavad positsiooni (Tedre 1994: 492–494; Kuutma 2005: 93–95; Kikas 2013). Privaatsfääri jäävad aga Hurda ja Eiseni kaastööliste kirjad, kes ühele või teisele oma jätkuvat toetust kinnitasid. Nii avalikest kui ka erakirjavahetusse jäänud sõnavõttudest kumab läbi see, kui oluliseks peeti rahvaluule kogumise aktsiooni rahvusliku liikumise ja identiteedi seisukohalt. Sõnavõtte teravdas kindlasti ka venestuse aeg – rahvaluule kogumist tajuti ühena vähestest veel toimivatest ühissetevõtmistest – tüli selles vallas oli kui lõhe üldisel tasandil, mitte vaid ühe valdkonna siseasi.

EISENI KAASTÖÖLISTE KIRJAD KUI ALLIKAD

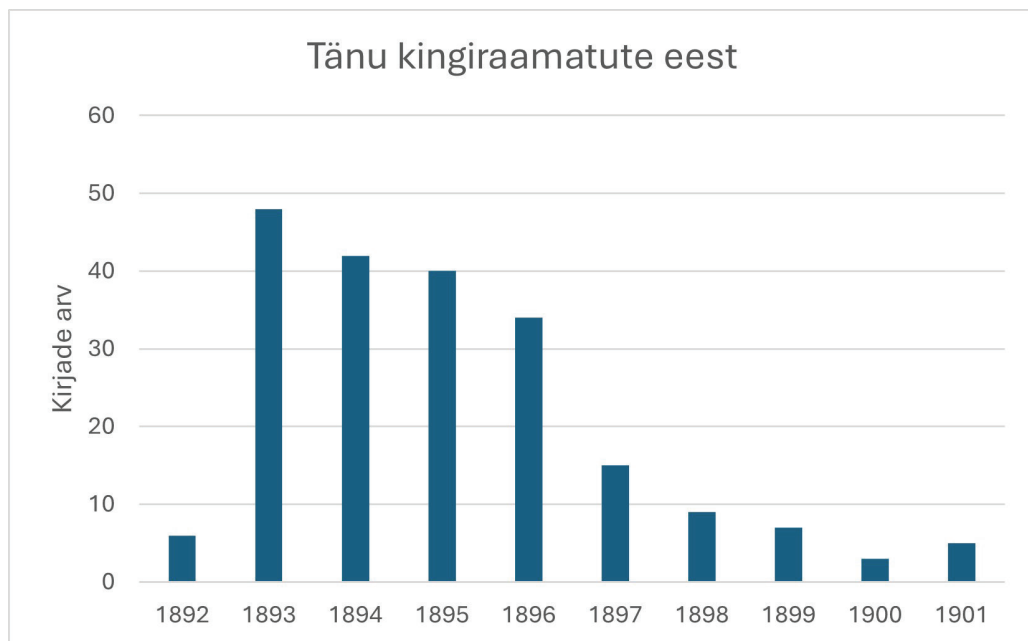
Eiseni rahvaluule kogumise aktsioonide käigus laekunud materjalid on hoiul tema nimelises kogus Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis (E). Eiseni kogu sisaldab 90 100 lk rahvaluuleainest, mis on kirja pandud aastatel 1880–1934 tema enda ning tema 1478 kaastöölise poolt (Saarlo 2014: 69). Kogu on korraldatud enam-vähem kronoloogiliselt (eriti esimeses otsas on kronoloogiast kõrvalekaldumisi) – materjalid on jaotatud köidetesse ning numereeritud jooksvalt. Algselt on pagineeritud vaid need leheküljed, mis sisaldavad rahvaluuleainest, samas kui kirjad, sisukorrad, tiitellehed jm täiendmaterjal on jäetud pagineerimata – ilmselt selleks, et hõlbustada statistika tegemist. Hilisemad arhiveerijad on ka kirjadega leheküljed siiski numereerinud (nt lisa-des eelnevale numbrile mõne tähe).

Minu peamiseks allikmaterjaliks on Eiseni kaastööliste kirjad. Kirjana käsitlen ma saadetiste neid osi, milles kogujad pöörduvad otse Eiseni poole. Kiri võib tähendada eraldi lehele kirjutatud kirjakirjutamise tavasid järgivat sõnumit, kuid sagedamini on tegu saadetise algusesse, lõppu või kuhugi leheservale lisatud napi tervituse, hüvastijätku või jätkamislubadusega (Kikas 2024: 45–47).

Ma analüüsisin kogujate poolt Eisenile saadetud kirju kahest vaatepunktist. Esiteks vaatasin detailselt läbi Eiseni kogu esimesed 42 köidet, mis katavad enam-vähem kuni 1901. aasta lõpuni laekunud saadetised (köited E, A; E 1 – E 42, köidetest E 43 – E 46 1901. aasta eelsesse jäävad laekumised) ning märkisin neist välja viited nii raamatute kinkimisele kui ka muudele raamatute,

kirjutamise ja lugemisega seotud kirjakohtadele. 1901. aasta ei tähenda raamatute kinkimise lõppu, küll aga on näha, et alates 1897. aastast väheneb kirjades raamatute mainimine (vt joonis 1, mis näitab raamatute saamisest teada andvate kirjade hulka). Lisaks valisin kolm kaastöölist, kes valitud ajavahemiku jooksul kingiraamatutega seoses enam silma paistavad, ning vaatlesin kõiki nende poolt Eisenile saadetud kirju. Konkreetsete kogujate vaatlemine võimaldas tuua esile varieeruvust kogujate motivatsioonides ning Eiseniga suhtlemise viisides.

Kirjade kui allikate eeliseks kingiraamatute teema käsitlemisel, on võimalus näha kaastööliste vahetuid reaktsioone ning üldisemat suhtumist kirjutamisse ja lugemisse. Kirjad võimaldavad vaadelda kingiraamatuid ka suhtes teiste raamatutega seotud teemapüstitustega kogujate ja Eiseni vahelises suhtluses ning tuua esile seda kui varieeruvatel põhjustel kogujad oma kirjades raamatutest kirjutavad. Kogumistöö alguses mainivad kogujad plaane lavastada kohalikus näitetrupis mõnd Eiseni näidendit (E 1213 < J. Ewert (1893); E 907 < Ernst Saabas (d-ta)) ning küsivad nõu, kuidas omaenda loomingut trükis avaldada (E 432 < Karl Loiken (1890)). Ent kui kogumistöö jooksul saadetud materjal juba raamatutena ilmuma hakkas, tekkis kirjadesse ka nendega seotud sõnavõtte. Kartes, et üks või teine raamat ilmub enne, kui neil on aega vastava teemaga seotud saadetis ära vormistada, annavad nad märku, et saadetis tuleb peagi (E 3921a < Jaak Söggel (1893)). Ning kui materjalid juba saadetud, võivad nad väga nõudlikult uurida, millal raamat valmib (E 10918 < Jaak Weltmann (1894)). Ka pakuvad kogujad omalt poolt ideid uute kogumike koostamiseks (näiteks Joosep Neublau soovib, et koostataks raamat kolme venna lugudest, E 10626 (1894)).

Joonis 1. Raamatute saamist mainivate kirjade hulga muutumine ajas.

Laiema kirjakultuuriga seoses on põnevad lugejate palved avaldada kogumiskatsiooni aruandeid mõnes konkreetses ajalehes, kuivõrd need annavad aimu kogujate lugemiseelistustest. Näiteks Hiiumaalt pärit Karl Loiken kirjutab, et loeb Postimeest, Saarlasi ja Olevikku (E 432 (1890)); Karksist pärit Jaak Kivisäk soovib aruandeid lugeda Sakalast (E 14618 (1895)); Hallistest pärit Jaak Söggel aga Lindast (E 17713a (1895)). Sellised kirjade põhjuseks näib olevat ka see, et Eiseni aruanded ilmusid kord ühes kord teises ajakirjandusväljaandes ning täie pildi saamiseks ühe väljaande jälgimisest ei aidanud. Omaette alateemaks kirjades on kogujate kirjeldused oma kirjaoskuse omandamisega seotud raskustest (E 17476a < A. Käärik (1895), E 25040 < Daniel Pruhl (1896)) ja Eiseni raamatute lugemise ergutavast mõjust (E 17298/301 < Martin Luu (1895), E 15992a < A. Käärik (1895), EFAM, Eisen 14:6 < Jaak Kivisäk (1894)).

Nagu eelnevast näha, on kirjad suurepärane allikas, et analüüsida konkreetsete kogujate suhet lugemisse või koostöösse Eiseniga, ent paraku on nende põhjal väga raske teha täpset statistikat, mida ja kui palju kellelegi saadeti. Eisen küll palus, et kogujad annaksid teada, kas saadeti jõudis nendeni, siiski ei saa me olla kindlad, et kõik seda tegid. Lisaks varieerub ka tagasiside täpsus väga suures osas. Koguja võib üles lugeda laekunud raamatud:

Tänuga olen Teie saadetused kätte saanud:

Tallinna narrid

Rahva raamat teine anne

Küprianus.

(E 6830 < Daniel Pruhl (1893))¹

Ta võib esile tuua laekunud raamatute arvu: „Südamelik tänu kingituse eest! Sain neli raamatut ja kirja“ (E 13395 < Gustav Tenter (1894)); aga võib tänada ka määratlemata hulga määratlemata raamatute eest: „Südamelik tänu Teile jälle nende heade raamatute eest, mis mulle saatsite“ (E 6596a < Gustav Anniko (1893)).

Seda, et Eiseni rahvaluulekogus olevad kirjad ei anna täit pilti saadetud raamatute hulgast näitab näiteks Martin Morritsoni kiri 1900. aastast, kus ta palub Kalevala teist osa, et panna see varem saadud Kalevala esimese osa kõrvale (E 40523/4) – Morritsoni varasemate saadetiste (1896–1899) juures aga pole kirju, kus Kalevala saamine dokumenteeritud oleks. Koguja Jaan Saalverk on oma isiklikku märkmikusse registreerinud 14 Eisenilt kingiks saadud raamatut (EKLA Reg 2015/4), kuid tänukirju on kogus vaid ühe eest (E 33706/7, 1897). Seega võib olla, et kirju, mida oli võimalik rahvaluulesaadetistest kergesti eraldada, Eisen rahvaluule materjalide hulka ei pannudki. Lootuses leida täiendavaid allikaid, mis võimaldaksid kirjade ebatäpsust vähendada, olen sirvinud Eiseni Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA f 24 ja f 25) ja Eesti Rahvaluule Arhiivis (EFAM, Eisen) olevaid pabereid, kuid senini mul pole õnnestunud leida tema enda arvepidamist, mida, kunas ja kui

palju ta kellelegi saatis. Võiks eeldada, et mingil kujul ta seda tegi, kuid ilmselt mitte väga järjepidevalt, kuivõrd on teateid, et vahel saatis ta ka samale inimesele kahel korral sama raamatut (vt nt Hans Pihlapi kiri E 3441 (1894); ning Saalvergi märkmed EKLA Reg 2015/4).

Ülaltoodud kitsaskohti meeles pidades annan järgnevalt siiski ülevaate mõnedest arvulistest näitajatest, misjärel esitan kolm juhtumianalüüsi kogujatest, kes selles statistikas silma paistavad, kuid kelle kirjadest tuleb esile ka muid raamatute saatmisega seotud nüansse, mida statistilisemalt pole võimalik käsitleda.

KINGIRAAMATUD EISENI JA KAASTÖÖLISTE SUHTLUSES: ALGUSPUNKT

Kingiraamatute saatmise algusaega aitavad piiritleda kolm allikaliiki – Eiseni kiri Soome folkloristile Kaarle Krohnile, Eiseni aruanded ning kogujate kirjad. 1892. aasta detsembris kirjutas Eisen Krohnile, et tema kogumistöö hakkas elavnema pärast seda, kui ta Soome Kirjanduse Seltsi eeskujul hakkas saatma kogujatele raamatuid (Tedre 1994: 490) – kuivõrd selles kirjas viitab ta nähtavale mõjule, pidi raamatute saatmine algama mõni aeg varem.

Tõenäoliselt oli alguseks 1892. aasta suvi või kevad. Nimelt ilmub suve alguses aruannetesse palve lisada korjandusele oma aadress (Eisen 1892a) ning mõnes aruandes on ka täpsustus, et see on vajalik selleks, et „tarvilikul korral teogagi oma tänu võiksin üles tunnistada“ (Eisen 1892b). Esimene otsene viide raamatutele on 5. augustil ajalehes Sakala ilmunud aruandes: „Edespidi tahan kõigile vana kulla saatjatele tänu täheks jõudu mööda raamatuid saata“ (Eisen 1892c). Sarnane tulevikku suunatud lubadus on ka 17. oktoobril Eesti Postimehes (Eisen 1892d). Alates 1892. aasta oktoobrist hakkab Eisen aga lisama aruannete lõppu märkusi selle kohta, kui suure summa eest on kogujatele tänutäheks raamatuid saadetud – kõige varasem selline lõik ilmub 27. oktoobril ajalehes Saarlane:

Üleval nimetatud korjajatele olen umbes 10 rubla eest raamatuid nende vaeva eest, tänu täheks vastu läkitanud ja olen edaspidi valmis vana kulla saatjatele tänuks raamatuid vastu saatma, seda mööda, kuidas kellegi kirjandus on. Tänu kõigile korjajatele! (Eisen 1892f)

Sarnased märkused ilmuvad aja jooksul ka ajalehtedes Sakala (Eisen 1892e), Saarlane (Eisen 1892f, 1892g, 1892h) ja Eesti Postimees (Eisen 1892i, 1892j); huvitaval kombel puudub viide raamatutele ajalehes Postimees ilmutatud aruannetes.

Kuni 1893. aasta augustini on viited raamatute saatmisele püsivaks osaks aruannetes (v.a neis, mis ilmuvad ajalehes Postimees), ehkki maksumust enam esile ei tooda; küll aga on mõnikord mainitud konkreetset raamatut, mida kogujatele saadetakse: „Kõik korjandused kõlbavad pruukida. Rohket tänu

kõigile kaastöölistele! Tänu täheks saadan korjajatele oma „Rahva raamatu“ kui ka muid raamatuid vasta. Jõudu tööle“ (Eisen 1893c). Alates 1893. aasta augustist viited raamatutele aruannetest kaovad, ning püsivalt enam tagasi ei tulegi. See järsk lõpp on tõenäoliselt seotud Hurda 88. aruande lõpus olnud kriitikale järgnenud avaliku aruteluga. Seega võib öelda, et avalikus ruumis oli raamatute kinkimine teemaks vaid ühe aasta jooksul.

Kõige varasem viide raamatutele kogujate kirjades on Karl Ruuti kirjas 5. aprillil 1892, milles ta vastab Eiseni palvele saata talle teatud rahvalaule – Ruut kirjutab, et Eiseni pakutud Kalevala on tal olemas, aga ta oleks huvitatud soomekeelsest kirjandusest või juhistest, kust seda tellida (EKLA, f 24, m 10:10, l 1/2). See näide on aga mõnevõrra erandlik, kuna tegu on vastusega Eiseni isikliku kirjaga saadetud vahetusettepanekule. Küll aga on 1892. aastast viis kirja, milles kogujad raamatute eest tänavad. Need kirjad viitavad, et raamatute saatmine algas enne, kui raamatute lubadus aruannetesse jõudis – vähemalt 1892. aasta hiliskevadest. Varaseima kirja, milles tänatakse raamatute eest on kirjutatud 3. juunil 1892 Juhan Lilienbach: „Teie vastuse ja raamatu sain kätte. Raamatu eest, mille kinkimisega mind auustasite, palun minu südamlist tänu Teid lahkelt vasta võtta!“ (E 1687). Varaseim tänu, mis mainib saadud raamatu pealkirja, pärineb 1892. aasta augustis kirjutatud Jaan Leppik–Punabu tänukirjast:

Teie raamatud, mis mulle tänu täheks saatside „Eesti rahva mõistatused“ ja „Rahva laulik“ sain ilusasti kätte. Ühes oli ka kiri. Tänan väga nende eest! (E 8219)

Järgnevad oktoobrikuine tänu täpsustamata raamatu eest J. Landsmannilt (E 1425), novembrikuine kiri Jakob Weltmannilt, kes tänab „Eesti rahva mõistatuste eest“ (E 4808) ning detsembrikuine kiri Gustav Annikolt, milles ta raamatuid ei täpsusta (E, A 788). Juhan Lilienbachi tänu Eiseni näidendi „Alkoholi õnnistus“ eest on ilma kuupäevata (E 1575). Ka aastaarvuta kiri Joosep Melzowilt võib pärineda 1892. aasta detsembrist (E 8375). Võimalik, et 1892. aastal ei palunud Eisen veel tagasisidet raamatu saabumisele, ning seetõttu pole kogujad seda ka alati teinud.

RAAMATUD EISENI KAASTÖÖLISTE KIRJADES 1892–1899: STATISTILISI PIIRJOONI

Kokku tänavad kogujad ajavahemikus 1892–1901 saadetud kirjades 92 eri raamatu eest (kui võtta arvesse ka raamatuid, mida kogujad küsivad, käib neist kirjadest läbi 123 eri nimetust). Kuna kogujad kirjades ei maini kunagi autoreid (või mainivad autori asemel teose eestindajat) ning ka raamatute nimed võivad olla fragmentaarsed, on raamatute määramine olnud päris suur töö. Mõnel juhul pole ma tulemuses kindel – näiteks tänavad J. Laarmann (E 20953), Daniel Pruhl (E 22513), J. Neublau (E 23987) ja Friedrich Feldbach (E 28410a) raamatu

„Põgeneja(d)“ eest – tundub, et tegu võiks olla anonüümselt 1892. aastal ilmunud raamatukesega „Põgeneja ehk leppimine surmas“ (Põgeneja 1892), kuid päris kindel ma pole. Mõni väljaanne jäi ka määramata – J. Ewerti poolt mainitud väljaande „Toimetuse sõber“ (E 1213) osas pole mul mingit ideed; ka jäi määramata Otto Schantzi 1896. aasta kirjas mainitud raamat „Vaene laps“ (E 24937) kuivõrd andmebaas ester.ee pakub tervelt seitse ajaliselt sobivat raamatukest, mille pealkirjas see fraas sisaldub. Eiseni enda väljaannete täpse määramise muudab problemaatiliseks see, et väga paljud tema väljaannetest olid mitmeosalised, kuid kogujad mainivad tagasisides sageli vaid pealkirja ilma järjenumbrita.

Teemade valik on äärmiselt lai – lisaks ootuspärasele rahvaluulele ka religioon, ajalugu, rahvuslus, ilukirjandus, reisikirjandus jpm. Mainitud raamatutest 52 (ehk siis enam kui poolte) autoriks on Eisen ise. Kui võtta arvesse need, mida kogujad küsivad, või muul moel kommenteerivad, käib kirjadest läbi 58 Eiseni teost. Valikus on ka teiste autorite teoseid – nii Eesti algupärandeid (esindatud on näiteks Eduard Vilde, Andres Saal, Eduard Bornhöhe, Lilli Suburg, Jakob Liiv, Jaak Järv, Juhan Kunder, Villem Reimann jt) kui ka tõlkekirjandust (nt eestindused sellistelt autoritelt nagu Elias Lönnrot, Wilhelm Hauff, J. A. Seiss jt); enamasti on iga autor esindatud ühe teosega, mida on välja saadetud üksikud korrad. Eestikeelsete raamatute kõrval on saadetute hulgas ka vene- ja soomekeelseid (kogujad küsivad ka saksakeelseid, aga nende saamist mainitud ei ole).

Lisaks sellele, et valikus on Eiseni raamatuid kõige enam, kuuluvad tema enda väljaanded ka kõige sagedamini mainitud raamatute hulka. Üheksast enimsaadetud raamatust kaheksa on Eiseni kirjutatud, üks tema tõlgitud (sulgudes on eksemplaride arv, mille eest kirjades tänatakse):

- M. J. Eisen, „Karskuse laulik“, 1894d (9)
- M. J. Eisen, „Hansu-raamat: Rahva jutud Kavalast Hansust“, 1894e (8)
- Elias Lönnrot, „Kalevala, 1. jagu“, eestindanud M. J. Eisen, 1891 (8)
- M. J. Eisen, „Alkoholi õnnistus“, 1892k (7)
- M. J. Eisen, „Hiiu köster ja Saare kirikuherra ja kaheksa muud juhtumiste järele üles kirjutatud lugu“, 1893d (7)
- M. J. Eisen, „Vanapagana jutud: Rahva suust kokku korjatud. Esimene raamat“, 1893e (7)
- M. J. Eisen, „Neljas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte“, 1894f (7)
- M. J. Eisen, „Rahva nali: 175 naljakat jutukest“, 1895 (6)
- M. J. Eisen, „Kolmas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte“, 1894g (6)

Ehkki enamik kogujaid lihtsalt tänab saadud väljaannete eest, siis on neidki, kes tõstavad mõnd laekunud raamatut eriliselt esile või siis annavad vihjeid, mida nad saada sooviksid. Esile tõuseb neli valdkonda:

- 1) Vaimulik kirjandus – küsitakse nii üldiselt vaimulikku kirjandust (E 4529b < Gustav Anniko (1893); E 4657 < Otto Schantz (1893)), kui ka Piiblit (E 15512 < Heinrich Pöder (1895)).

- 2) Illustreeritud raamatud – tänatakse nii piltidega raamatute eest (E 5348 < Otto Schantz (1893), kui soovitatakse ka Eisenil raamatutesse pilte lisada (E 4202 < Jakob Weltmann (1893)).
- 3) Võõrkeelne kirjandus, eelkõige mainitakse soome- või saksakeelseid raamatuid (E 3921a < Jaak Söggel (1893); E 14652 < Jaan Sims (1894); E 1424a < Ch. Orras, 1893).
- 4) Eiseni enda väljaanded – rõhutatakse, et esmajärjekorras soovitakse kogumistöö tulemusel ilmunud raamatuid (E 5349 < Gustav Anniko (1893); E 10519a < J. Karelson (1894); E 16726a < Mart Aija (1895))

On ka kogujaid, kes saadavad Eisenile pikemaid sooviraamatute loetelusid. Rekord kuulub raamatukoguja Juhan Kangrule, kes 1894. aastal saadab Eisenile 26 punktilise nimekirja (mõne punkti all on mitmeosalised raamatud) märkusega: „Mull puuduvad veel Palju häid Raamatud Mis siin avaldan“ (E 13507). Suurem osa küsitud nimetustest on vaimulik kirjandus – kirjade järgi otsustades, ei saanud Kangur ühtegi neist raamatutest. Teine pikem nimistu pärineb Jaak Söggelilt, kes saadab samal 1894. aastal 11 punktilise peamiselt Eiseni raamatutest koosneva raamatute loetelu, seitse küsitud raamatut ta ka saab (E 5296/7/6a).

EISENI KAASTÖÖLISED

Aastatel 1880–1934 oli Eisenil üldse kokku 1478 kaastöölist (Saarlo 2014: 69); aastatel 1892–1901 tänavad raamatute eest kokku 85 inimest (sh kolm naissoost kogujat). Vaatan järgnevalt lähemalt kolme kogujat, kes on vaadeldud ajavahemikul tänapäeval kõige enamate pealkirjastatud raamatute eest. Kahe koguja kogumine jääb minu vaadeldud perioodi sisse, ühe koguja puhul vaatan pikemat perioodi. Kõigi puhul toon esile erijooni, mis just avaramat raamatukultuuri silmas pidades nende kogujate kirjades esile tuleb.

Vaatluse alla tuleb kolm eri põlvkonda kuuluvat kogujat: Danel Pruhl (ka Daniel Bruhl ja Daniel Pruul, 1840–1912), Jaak Söggel (ka J. P. Söggel, 1871–1963) ja Otto Schantz (ka Otto Shants, Otto M. Shantz, Ott Saarsalu 1879–1974). Kõik kolm ühinesid Eiseni aktsiooniga 1893. aastal, ehk siis ajal, mil Eisen avalikes aruannetes raamatute kinkimist kõige rõhutatumalt esile tõi. Pruhl ja Schantz said kogumistöö eest rohkem kui pooled aastatel 1892–1900 Eiseni poolt kogujatele välja saadetud nimetustest (kuna Söggel raamatute pealkirju nii sageli ei maini, on tema puhul seda raskem hinnata).

Danel Pruhl

Koguja, kes mainib vaadeldud ajavahemikus kõige enam pealkirjaliselt täpsustatud raamatuid, on Haljala valla Metsiku küla Aaviku talu peremees Danel Pruhl (1840–1912), kes kuulub rahvaluulekogujate vanema põlvkonna hulka. Eesti kultuuriloos teatakse teda eelkõige kui seltsitegelast, Metsiku biblioteegi

rajajat ning raamatukogujat (Lusmägi 2013). Tema kirjades Eisenile tulevad eelkõige esile põllupidaja mured, oma varasemale kultuuriloolisele tegevusele ta neis ei viita. Pруhl kogus rahvaluulet ainult Eisenile, kellele ta aastatel 1893–1901 läkitas 34 rahvaluule saadetist, mis sisaldavad väga eriilmelist materjali.

Pруhli saadud raamatute kohta on võimalik teha kõige täpsemat statistikat, kuna ta mainib alati temani jõudnud raamatuid nimepidi (va võõrkeelseid). Kokku saab ta Eisenilt 55 eestikeelset ning määratlemata hulga soomekeelset raamatut. Pруhlini jõudsid kõik üheksa enimsaadetud raamatut (Eisen 1892k, 1893d, 1893e, 1894d, 1894e, 1894f, 1894g, 1895; Lönnrot 1891), kuid oli ka 12 raamatut, mille Eisen saatis vaid talle. Pруhlini jõunud 55 raamatust 35 autor on Eisen.

Pруhl ei küsi Eiseni käest ühtegi konkreetset raamatut, kuid erilise tänu avaldab ta Kalevala eest (E 25040 (1896)). Küll aga rõhutab ta oma üldist kiindumust raamatute vastu ning oma raamatukogu suurst. Näiteks kirjutab ta ühes 1896. aasta kirjas soovist varases lapsepõlves lugema õppida ning teiste inimeste mõistmatusest:

Minu lapsepõlves oli kirjutus hoopis ränk õppida, sest et õpetaja püüdis. Minul oli lust kirjutust õppida, palusin nii kaua isa kui see mulle kirjutus tahvli ostis, mis mul siis enam viga oli õppida.

Mulle ööldi mis sa alati kirjutad ja mängid, ega sinust kirjutajad ei sa, ja mis see kirjutus sulle teenib. Aga nüüd on mul hea unnik oma kirjutatud palgaks saatud raamatuid, ja need rõõmustavad mind väga. Neid hoian ma kui oma kõige kalimad varandust. (E 25040 (1896))

Teisal kirjutab ta pikemalt kohapealse hariduselu ajaloost ning võtab selle kokku toimunud arenguga:

1866 aastal kui mina Metsikusse tulin ei olnud Metsikus mitte ühde ajalehde, muil kui mul oli Eesti Postimees. Metsikus on 24 peret, ja praegu käivad 25 ajalehde, Minul on see aasta 4 ajalehde Virmaline, Valgus, Sakala ja Linda. Minul enesel on praegu peale 900 Eestikeele raamatu. (E 21389/92 (1895))

Pруhli kui koguja erijooneks on see, et ta sageli kommenteerib kirjapandud materjali, sh suhestab allikatelt kuuldu kirjanusest loetuga. Näiteks: „Pärast selle laulu kirjutamist leidsin raamatust „Eesti rahva laulud“ II anne M. Veske korjatud. Laulu nr 80 Osalt selle sarnase laulu.“ (E 15254 (1895))

Kui 1893. aastal puhkeb avalik tüli Eiseni ja Hurda vahel, võtab Pруhl Eisenit toetava seisukoha, ning kiidab teda kogutu kiire trükki toimetamise eest:

Praegu leian ajalehtede seest, mis mind ja palju muid rängaste kurvastab. Kui rõõmustav oli se, et rahva vana vara veike annetega rahva kätte saadeti,

*Ja nüüd! Ööldakse! „Lõpetage oma vanavara korjandus“ (!!!) -----
Mis on rahval sest kasu, et rahva vana vara laetsate peal tolmut?!
ehk viimaks suure viisiliselt välja saab antud! (Dr. Kreitsvalt ja mitmed
muu on vana vara trükki läbi rahva kätte saanud, Kas see takkistab
vanavara korjandust?) (E 4656 (1893))*

Otto Schantz

Pootsi kihelkonnakooli õpilane ja talupidaja poeg; hilisem talupidaja ja kalur Otto Schantz (1879–1974), üks noorimaid Eiseni kaastöölisi, asus rahvaluulet koguma oma õpetaja Gustav Anniko õhutusel. Anniko õpilaste hulka kuulus ka Jaak Jaguschmit – kõik nad kogusid iseseisvalt, kuid aeg-ajalt kasutasid võimalust saadetisi koos ära saates kulusid kokku hoida. Nagu ka teised selle seltskonna kogujad, tegi Schantz koostööd nii Hurda kui Eiseniga. Schantz omakorda õhutas rahvaluulet koguma ühe vähestest Eiseni naiskorrespondentidest – Anna Pulsi (kelle kohta täpsemat teavet pole kahjuks õnnestunud leida). Puls saatis 1893. ja 1894. aasta jooksul kolm saadetist, enamasti koos Schantziga. Pärast Pulsi viimase saadetise laekumist lubab Schantz veel kahes kirjas, et peagi tulevad jälle koos, aga see ennustus siiski ei täitu (E 11898 (1894), E 12156 (1894)).

Schantz saatis Eisenile 1893–1900 rahvaluulet 46 korral, saadetised sisaldavad väga eriilmelist rahvaluule materjali. Raamatute eest on Schantz tänanud aastatel 1893–1897. Selle aja jooksul on ta saanud Eisenilt 18 raamatut, mille pealkiri on teada (neist kolm läksid kaduma), 13 anonüümset raamatut, üheksal korral tänab ta määratlemata raamatute eest ning kolmel korral ebamääraselt „kingituse“ eest. Kui eeldada, et nimeliselt määratlemata raamatute eest tänamine tähendab vähemalt kahe teose saamist, on ta saanud kokku vähemalt 49 raamatut. Kaheksateistkümnest raamatust, mille pealkiri on välja toodud, on kümme saadetud vaid talle ning kaheksa on Eiseni raamatud. Üheksast kõige enam saadetud raamatust mainib Schantz nelja (Eisen 1892k, 1894e, 1894f, 1895).

Seda, et Schantzi jaoks olid Eiseni saadetud raamatud olulised, rõhutab ta oma üheteistkümnenda saadetise kaaskirjas, kirjutamise hetkeks oli ta saanud juba vähemalt 13 raamatut:

*Südamliku ja õiged soovid teile kaunistate – raamatute eest. Kui
ma enese kogu vaatan siis olen väga rõõmus teie elduse perast.
Ja imustan neid järges lugeda. Minu kirjutus saab seni kestma kui
Pootsist viimne juttuke otsas on. (E 5410 (1893))*

Kui Eisen 1894. aastal kuulutab välja võimaluse saada kogumistöö tasuks raha, on ka Schantz sellest huvitatud (vt kirja 1895 aasta jaanuarist E 14326), kuid augustis raha eest tänades palub ta uue saadetise eest siiski raamatuid saata:

Siis on mull nüüd südamelik tänu see kolme rubla eest üelda, mida mulle saatsite. Tuhat tänu, et minu palvet kuulsite ja see saatsite. – Kuid selle korjanduse eest palun raamatuid saata – on neid nüüd palju ju Teie sulest ilmunud tahan siis ka uudist kuulda saada!
(E 19822 (1895))

Jaak Sõggel

Põllumees, metsavaht ja kohalik kultuuritegelane Jaak Sõggel (1871–1963) kogus rahvaluulet nii Hurdale kui Eisenile; oma kogutud materjali avaldas Sõggel aeg-ajalt ka ajakirjanduses.

Hurda kaastööliste hulgas oli ta 2360 leheküljega üks viljakamaid; Eisenile saadetud lehekülgi oli pea poole vähem. Aastatel 1893–1934 saatis ta Eisenile 74 erinevaid rahvaluuležanre sisaldavat saadetist. Sõggeli koostöö Eiseniga võib jagada kolme faasi: 1893–1901 (37 saadetist); 1909–1915 (24 saadetist); 1931–1934 (12 saadetist).

Sõggel enamasti ei täpsusta oma kirjades, milliseid raamatuid ta Eisenilt sai, vaid tänab sageli umbmääraselt paki eest. Kokku mainib ta 19 nime-list raamatut, ning kuut täpsustamata sisuga saadetist (üks neist läks postis kaduma). Enamik Sõggelini jõudnud väljaannetest on jõudnud temani esimese kogumisfaasi jooksul aastatel 1893–1899 (16 raamatut, mille pealkiri on teada ning neli saadetist); teise kogumisfaasi jooksul tänab ta ühe saadetise eest ning viimases faasis saab kolm nimelist raamatut ning ühe täpsustamata saadetise). Seega väga konservatiivsete arvutuste puhul (saadetis tähendab kaks raamatut) – saatis Eisen talle kokku 31 raamatut (neist 24 vahemikus 1893–1899), kuid reaalselt tõenäoliselt siiski rohkem. Enne 1901. aastat saadetud raamatutest, mille pealkiri on teada, on 13 Eiseni omad, ning üheksast kõige enam saadetust raamatust mainib ta viit (Eisen 1893e, 1894e, 1894d, 1894f, 1894g); samas vahemikus on neli väljaannet saadetud vaid talle.

Sõggel rõhutab oma esimese saadetise kaaskirjas, et raamatud on olnud peamiseks motivaatoriks Eiseniga koostöö alustamiseks: „kirja vara on kallist osta, nii siis oleme ka sammu sealt poolt kirja varale lähemale püüdnud astuda, et vanavara korjame“ (E 3900 (1893)). Sõggel on teiste kogujatega võrreldes märkimisväärselt nõudlikum, ning rõhutab üsnagi otsesõnu raamatute vahetusväärtust: „Pakki saime kätte, südamlilik tänu selle eest, see maitstes nii, et himu töösse niisuguse saamiseks seda rohkem tööd tegema sundis. Käsi peseb kätt!“ (E 20072 (1895); vt ka E 14736/7 (1895), E 19654 (1895)).

Sõggeli kirjadest jääb ka mulje, et sajandivahetusel muutuvad Eiseni saadetised harvemaks, nii et ta tunneb vajadust vastuteenet meelde tuletada: „Ootame igatsusega, et ka Teie mind pea mõne saadetusega rõõmustaks ja mind ikka meelepeakside, küll siis tulen muidugi ka varsi Teie poole jälle.“ (E 37882a (1898); vt ka E 38129 (1899))

Sõggel esitab Eisenile ka konkreetseid raamatusoove – näiteks oma kolmanda saadetise kaaskirjale on ta lisanud loetelu, mis sisaldab üle kümne

Eiseni väljaande ning lisaks palve „Kui võimalik on, siis lisage veel üks Saksa ja tõine Soome keeli raamat juurte“ (E 5296/7/6a). Küsitud raamatutest vähemalt seitse saab ta juba sama aasta jooksul. Hilisematesse kirjadesse Söggel enam selliseid nimekirju ei pane, pigem palub saata uusimaid väljaandeid. Eraldi toob ta aga välja soovi teadus- või ajalooramatute järele (E 17713a/b (1895)) – just seda valdkonda rõhutab ta 1930. aastatel saadetud kirjades:

Südamlik tänu „Jõuluõlgede“ eest, mis mind nii väga on vaimustanud. Elan ju linnadest eemal ja selle pärast ei ole mul võimalik kõiki muinas- ja ajaloo teateid kätte saada, mille järele ma nii väga janunen [---] Palun, kui Teil juhtub olema mõni pisike muinasteadlane lehekene, mida vaest omale enam tarvis eo leia olevat, minule isu kustutuseks saata, mis mind väga rõõmustaks. Luban tasuda mõne vastusega. (EKLA, f 24, m 11:2, l 6/7)

Ehkki Söggel viitab koostöö alguses vaid raamatukogu kasvatamise soovile, on ta äärmiselt huvitatud ka oma tekstide trükki jõudmisest. Üks osa tema „käsi peseb kätt“ strateegiast ongi rõhutada, et tal on mustandina materjali kõigil Eiseni soovitud teemadel, ning Eisen võiks märku anda kui mõne raamatuga väga kiireks läheb:

Juhdub, et Teie mõne käsi kirja jaoks mõnesugusest materjalist väha puudust tuleb, siis kirjutage mulle, saan kohe saatma. Tulev kiri saab tooma: Rahva laulud, muinasjuttud, nende seas ka mõned vanapagana juttud, arstimisi, vana usku ja rahva une=näoseletaja. (E 3921a (1893))

Kuid lisaks kogutud rahvaluulega trükikirja jõudmisele õnnestus Söggelil Eiseni kaasabil avaldada ka oma enda loomingut. Näiteks ilmus Eiseni toimetatud „Isamaa kalendris“ 1896 tema luuletus „Mina armastasin tähti“ (Söggel 1895; Söggeli tänu vt E 23720). Kirjadest ilmneb, et ta saatis kaastöö ka järgmise aasta väljaandele, kuid see ei ilmunud (E 26144).

KOKKUVÕTTEKS: RAAMATUTE VAHETUSVÄÄRTUSEST

Oma artikli algupoolel viitasin Eiseni raamatute kinkimise tava ambivalentsele positsioonile hilisemate folkloristide hinnangutes – ikka luuakse vastandus, et Hurdaga tehti koostööd kohusetundest rahvuse ees, Eiseniga aga raamatute nimel. Minu artikli eesmärgiks pole seda vastandust ümber pöörata, vaid eelkõige kontekstualiseerida kingiraamatute praktikat ning selle osa Eiseni kogujate motivatsioonides ning samas ka näidata selle Eiseni kombe seoseid üldisemas raamatukultuuris.

Esiteks on oluline esile tuua, et üks põhjuseid, miks Eisen raamatuid sel hulgal saata sai, oli see, et tal oli, mida saata – Eisen sai vägagi sageli kirjastustest

oma väljaannete eest honorariks enda või kirjastuse teiste autorite raamatuid. Richard Antik on Eiseni raamatuharrastust käsitlevas artiklis esile toonud, et neid lisaeksemplare kasutas ta selleks, et kasvatada vahetamise teel omaenda raamatukogu (Antik 1938: 164–165) – seega oli Eiseni jaoks raamatute rahvaluule vastu vahetamine samasugune vahetusakt nagu raamatute vahetamine raamatute vastu. Vahetusakti teisipidi vaadates pakkus Eisen aga teistelegi võimaluse oma raamatukogu vahetuse teel kasvatada – pole üldsegi ebaoluline, et Eiseni kaastööliste hulgas oli mitmeid, keda kultuuriloos määratletakse rahvalike bibliofiilidena: Daniel Bruhl, Juhan Kangur, Joosep Melzov, Anton Suurkask... Kuid soovile omada võimalikult palju raamatuid viitavad ka näiteks Schantz ja Sõggel. Erinevalt Eisenist ei olnud neil inimestel omaenda väljaandeid, mida vahetamiseks kasutada.

Teiseks pole minu arust õige vaadata kingiraamatute teemat eraldiseisvana, raamatud on vaid üks osa nn vastuteenetest, mida kogujad oma korjanduste eest saada loodavad. Nimelt pöörduvad kogujad kogumistöö käigus nii Hurda kui Eiseni poole kogumistööga mitte seotud abipalvetega – nt soov leida töö või õppimiskohti Peterburis või Kroonlinnas, saada abi omaloomingu avaldamiseks, võõrkeeles õppimiseks või juriidiliste probleemidega toimetulemiseks (Põldmäe 1986: 728). Oma doktoritöös tõin esile, et sageli on sellised abipalved otseselt seotud moderniseerumisega seotud valikukohtadega, mille iseseisev lahendamine käib neile inimestele üle jõu. Selliste abipalvete (millest nii mõnedki saavad positiivse vastuse) puhul näeme, et kogujad käsitlevad kogumistööd kui ressursi mille abil saada ligi millelegi, millele neil otse ligipääsu ei ole (Kikas 2025: 76–78).

Ka kingiraamatud kuuluvad sellesse modernsete valikukohtade rägastikku – ehkki antud juhul oli Eisen see, kes raamatute saamise võimaluse tõstatas, tõmbas see lubadus tema kogumisaktsiooni juurde inimesi, kelle jaoks modernses maailmas osalemine oli seotud isikliku raamatukogu ja lugemisega. Kogujate kirjadest tuleb ühelt poolt esile soov positsioneerida end kaasaegse, kirjutavasse ja lugevasse maailma kaasatud inimesena, samas puudub neil sageli ligipääs raamatutele. Viimane võib olla tingitud nii rahalistest raskustest (E 1635 < Juhan Kangur (1893)) kui ka geograafilisest paiknemisest, näiteks puudub neil ligipääs raamatupoodidele ja raamatukogudele (E 1423 < J. Ewert (1893)) või nad elavad diasporaas (E 492a < Oudova < J. Tamm (1892)). Seega tervitavad kogujad kahel käel võimalust vahetada kohapealne suuline pärimus kaasaegse lugemisvara (ning sellega seotud identiteedimarkerite) vastu.

Üsna suur hulka Eiseni korrespondente pöördub oma kirjade päistes tema kui tuntud kirjamehe poole. Sellist pöördumisviisi kasutatakse sageli esimeste saadetiste kaaskirjades, kus kogujad viitavad mõnele Eiseni raamatule, mida nad on lugenud, ning selle raamatu mõjule nende otsusele kogumistööle asuda. Eiseni ja Hurda vastuolu puhkedes julgustavad samad kogujad omakorda Eisenit jätkama, rõhutades nende raamatute olulisust lugejatele (vt nt EFAM, Eisen 14:6 < J. Kivisäk (1894)). Kuid pöördumine Eiseni kui kirjamehe poole on

mõnikord ka viide koguja enda salajastele ambitsioonidele – lootusele Eisenilt kirjutamise ja kirjastamise alast nõu saada või tema kaasabil oma loominguga trükki jõuda. Enamasti piirdub trükki jõudmise soov püüdega saata materjali nendel teemadel, mida Eisen parajasti küsinud on, kuid on ka neid, kes loodavad Eiseni kaudu ka omaloomingut avaldada – ning nagu ülal nägime, siis mõnel see ka õnnestus (Söggel 1895).

Seega võib kokkuvõtteks nentida, et nii nagu Eiseni enda põhiliseks motiiviks rahvaluulega tegelema hakkamisel oli soov edendada eesti raamatukultuuri olukorras, kus tal puudus ligipääs korralikule raamatukogule, oli raamatukultuuris osalemine oluliseks motivaatoriteks ka mitmetel tema kaastöölistel. Eisen sai kogujatelt ainekogudeks, kogujad said vastu võimaluse raamatukultuuris osaleda. Sealjuures ei olnud selle seose esmaseks jooneks Eiseni pakutavad kingiraamatud, vaid oluline oli ka Eiseni kirjamehe staatus – kirjamehe ja raamatusõbra kuulsusest johtuvalt tõmbas ta enda ümber inimesi, kes olid samuti huvitatud raamatutest, kirjutamisest ja lugemisest. Iga inimene, kes saatis talle midagi (s.o aitas raamatuid koostada), oli ju ka potentsiaalne tulevane lugeja ning sealt edasi juba keegi, kes soovib juba ilmunud raamatut täiendada, lisa materjale saata. Leides iseendale kui kirjamehele sobiva niši, lõi Eisen ühtlasi ka võimaluse väga paljudel teistel raamatukultuurist aktiivsemalt osa saada – nii kirjutaja kui lugejana.

KOMMENTAAR

1 Raamatud, mille eest koguja tänab: Bornhöhe 1892, Eisen 1893a, Eisen 1893b.

TÄNUSÕNAD

Teksti valmimine on seotud projektiga „Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid“ (EKM 8-2/20/3).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumis

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA):

f 24 Matthias Johann Eiseni materjalid, 1844–1937

f 25 Matthias Johann Eiseni materjalid, 1877–1934

f 38 Ado Grenzsteini kirjakogu, 1829–1921

Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA):

Matthias Johann Eiseni rahvaluule kogu (E), 1880–1934

Jakob Hurda rahvaluulekogu (H), 1860–1906.

Eesti folkloori ajaloo materjalid (EFAM), Eisen – Matthias Johann Eiseni materjalid.

KIRJANDUS

Antik, Richard 1938. M. J. Eiseni raamatuharrastus ja raamatukogu. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 163–166.

Bornhöhe, Eduard 1892. *Tallinna narrid ja narrikesed*. Tallinn: K. Busch.

Ederberg, Friedrich Wilhelm 1938. M. J. Eiseni rännuaastad. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 58–65.

- Eisen, Matthias Johann 1892a. Kulda ja hõbedat. – *Postimees* 133, 19. juuni, lk 4.
- Eisen, Matthias Johann 1892b. Vana kulda. – *Sakala* 28, 8. juuli 1892, lk 1.
- Eisen, Matthias Johann 1892c. Mis muulased teinud. – *Sakala* 32, 5. august, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1892d. Koha nimede korjamine. – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale* 36, 17. oktoober, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1892e. Vana kulla korjamine. – *Sakala* 48, 25. november 1892, lk 1.
- Eisen, Matthias Johann 1892f. Vana kulla korjamine. – *Saarlane: üleüldine politika ajaleht maa- ja linnarahvale* 27. oktoober.
- Eisen, Matthias Johann 1892g. Vana kulla korjamine – *Saarlane: üleüldine politika ajaleht maa- ja linnarahvale* 48, 1. detsember.
- Eisen, Matthias Johann 1892h. Vana kulla korjamine – *Saarlane: üleüldine politika ajaleht maa- ja linnarahvale* 49, 8. detsember.
- Eisen, Matthias Johann 1892i. Vana kulla korjamine. – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale* 39, 14. november 1892, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1892j. Rahva-mälestused – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale* 40, 9. detsember 1892, lk 1.
- Eisen, Matthias Johann 1892k. *Alkoholi õnnistus: Näitlus ühes vaatuses*. Tartu: K. A. Hermann.
- Eisen, Matthias Johann 1893a. *Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. Teine anne. Jurjev & Riia: Schankenburg'i trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1893b. *Küprianus. Pilt ristikoguduse tagakiusamise ajast*. [Pärnu]: J. Treimann.
- Eisen, Matthias Johann 1893c. Rahvaluule korjamine. – *Sakala* 19, 12. mai, lk 3.
- Eisen, Matthias Johann 1893d. *Hiiu köster ja Saare kirikuherra ja kaheksa muud juhtumiste järele üles kirjutatud lugu*. Rakweres: P. Erna rmtkpl.
- Eisen, Matthias Johann 1893e. *Vanapagana jutud. Rahwa suust kokku korjatud. Esimene raamat*. Tallinn: K. Busch.
- Eisen, Matthias Johann 1894a. Kroonlinnast – *Sakala* 29, 20. juuli, lk 3.
- Eisen, Matthias Johann 1894b. Tähtjas sõnum rahvaluule korjajatele – *Eesti Postimees* 34, 20. august, lk 2.
- Eisen, Matthias Johann 1894c. Kolm ülesannet peamurdmiseks ja hinnasaamiseks. – *Kasuline Talurahva Kalender 1895*. Tartu: Schankenburgi trükk ja kulu, lk 49–50.
- Eisen, Matthias Johann 1894d. *Karskuse laulik*. Jurjev: K.A. Hermann.
- Eisen, Matthias Johann 1894e. *Hansu-raamat: Rahva jutud Kavalast Hansust*. Tallinn: K. Buschi rmtkpl.
- Eisen, Matthias Johann 1894f. *Neljas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. Jurjev & Riia: Schankenburg'i trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1894g. *Kolmas Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. Jurjev & Riia: Schankenburg'i trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1895. *Rahwa nali: 175 naljakat jutukest*. Tallinn: G. Pihlakas.
- Hurt, Jakob 1891. Seitsmeskümmes neljas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keele murrete uurimisest. 24. oktoobil 1891. – *Postimees* 165, 4. november, lk 3; *Olevik* 44, 4. november, lk 4–6.
- Hurt, Jakob 1893. Kaheksaskümmes kaheksas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 11. augustil 1893. – *Postimees* 180, 16. august, lk 3; *Olevik* 33, 16. august, lk 7–8.
- Jaago, Tiiu 2005. Jakob Hurt: The Birth of Estonian-language Folklore Research. – Jaago. Tiiu & Kuutma, Kristin (toim). *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Tartu: Tartu University Press, lk 45–64.
- Kikas, Katre 2013. Ajakirjandus Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogumise mõtestajana. – *Keel ja Kirjandus* 5, lk 333–350 (DOI:10.54013/kk666a2).
- Kikas, Katre 2015. Matthias Johann Eisen ja tema kaastöölised seitsme Moosese pärimust piiritlemas. – *Keel ja Kirjandus* 10, lk 711–727 (DOI:10.54013/kk695a3).
- Kikas, Katre 2024. *Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis: 19. sajandi lõpu rahvaluulekogud arhiivi ja avalikkuse äärealal*. Doktoritöö, Tartu Ülikool. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

- Kuutma, Kristin 2005. Matthias Johann Eisen: A Collector and Publisher of Narratives. – Jaago, Tiit & Kuutma, Kristin (toim). *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Tartu: Tartu University Press, lk 79–99.
- Lusmägi, Sirje 2013. Metsiku „piibliotek“ 140 aastat hiljem. – *Sirp*, 12. september (<https://www.sirp.ee/metsiku-pibliotek-140-aastat-hiljem/> – 11.06.2026).
- Lönnrot, Elias 1891. *Kalewala*. 1. jagu, eestistanud M. J. Eisen. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts.
- Mälik, Vaina 1963. *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Päss, Elmar 1938a. Eiseni rahvaluuletrükingute süsteemist. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 145–160.
- Päss, Elmar 1938b. Eiseni rahvaluulekogudest. – Ederberg, Friedrich Wilhelm & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 133–139.
- Põgeneja 1892 = *Põgeneja ehk leppimine surmas*. Tallinn: H. Mathiesen.
- Põldmäe, Rudolf 1937. Jaan Saalverk – meie rahvapärимuse suurtöölajaid. – *Rahvapärимuste selgitaja* 2, lk 38–42.
- Põldmäe, Rudolf 1938. Jaak Söggel kultuuritegelasena ja vanavarakorjajana. – *Rahvapärимuste selgitaja* 4, lk 134–136.
- Põldmäe, Rudolf 1986. Jakob Hurda koostööst korrespondentidega. – *Keel ja Kirjandus* 12, lk 726–735.
- Saarlo, Liina 2014. Kodavere regilaulude kogumislugu. – Oras, Janika & Salve, Kristi (toim). *Vana kannel XI. Kodavere regilaulud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 62–85.
- Saukas, Rein 2003. Matthias Johann Eisen mõistatuste kogumise organiseerija ja publitseerijana aastatel 1869–1890. – *Mäetagused* 21, lk 85–140 (DOI:10.7592/MT2002.21.eisen).
- Saukas, Rein 2025 (koost). *Vanu Kandleid saivad kingituseks ja tänutäheks...* Näitus Eesti Kirjandusmuuseumi 2. korrusel ERA käigukoridoris, avamine 24. november 2025.
- Söggel, J. P. 1895. Mina armastasin tähti. – *Isamaa kalender 1896 aastaks*. Jurjev: Schankenburgi kulu ja trükk, lk 221.
- Tedre, Ülo 1994. M. J. Eiseni tee folkloristikasse (II). Eisen Hurda võistlejana. – *Keel ja Kirjandus* 8, lk 487–497.
- Tedre, Ülo 2015. M. J. Eiseni tee folkloristikasse (I). „Esivanemate varandusest“ „Eesti rahva mõistatusteni“. – *Mäetagused* 61, lk 125–140 (DOI:10.7592/MT2015.61.eisen).

SUMMARY

„A Thousand thanks for the books...“ The letters of Matthias Johann Eisen and his coworkers as sources of book history

KATRE KIKAS

Researcher, Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum
katre.kikas@kirmus.ee

Keywords: Matthias Johann Eisen, correspondence, book culture, folklore collection

The 19th century was an era of modernization in Estonia. One aspect of this modernization was interest in the nation's past, which brought about widespread folklore collecting campaigns in the last decade of the century. These campaigns were organized by two men – Jakob Hurt and Matthias Johann Eisen – who both lived and worked outside the Baltic provinces and used newspapers to build up extensive networks of coworkers.

This paper focuses on the campaign led by Eisen. Eisen was a very productive literary author who published more than 300 books on a range of topics including history, folklore, religion and temperance. He became interested in publishing

books on folklore when he ended up as a parson in Kronstadt where he did not have access to a proper library. In 1887 he called on the Estonian-speaking public to send him riddles and, as a result, published a book of riddles in 1890. After that he focused on folktales and started publishing compilations of folktales that contained material sent by local collectors. Eisen's habit of instant publishing was greeted warmly by collectors and the general public but frowned upon by scholars who were afraid that the books would affect the materials collected afterwards.

One special trait of Eisen's folklore collecting campaigns was his habit of sending books to his coworkers. This practice is widely known by scholars but has never been focused upon. My article tries to fill this gap. By doing a close reading of the letters of the collectors I have managed to bring out some of the statistical characteristics of the practice (the authors and topics of the books, the number of books sent to a single collector, books that were sent most often, etc) Delineating three case studies of particular collectors helped to show the variability of personal motivations behind the statistics.

We can see that these books were quite an important part of the motivation of Eisen's coworkers – this practice drew to Eisen's campaign people who valued books and reading but who did not have access to books (due to lack of money or a geographically marginal position). However, to evaluate the meaning and function of this practice we need to contextualize it. There are two contexts which I find important.

First, as an author Eisen did not receive money for his books, but his fee most often consisted of copies of his books or books by other authors published by the same publishing house. In the beginning Eisen used these books as exchange copies to build up his own library. Exchanging books for folklore enabled other people to build up their own libraries.

Second, folklore collectors often turned to Hurt and Eisen to request help solving problems that had nothing to do with collecting campaigns. They asked for help finding jobs in Kronstadt (or, in the case of Hurt – St Petersburg), publishing their literary creations, etc. These problems were often connected to the changes brought about by modernization. As the collectors did not have resources to tackle these problems themselves, they tried to use folklore as a resource that could be exchanged for something connected to modernity. The books given by Eisen belong to the same context of modernity: again, collectors could use the exchange value of folklore to position themselves as modern literate persons.

Katre Kikas on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. Ta kaitses 2024. aastal Tartu Ülikoolis doktoriväitekirja „Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis“ ning tema uurimused keskenduvad rahvalikule kirjalikkusele erinevates ajaloolistes kontekstides.

Katre Kikas is a Researcher in the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum. In 2024 she defended her PhD dissertation, „Modernisation in the mirror of vernacular literacy“, at the University of Tartu. Her research focuses on vernacular literacy in various historical contexts.

<https://orcid.org/0009-0000-7065-7460>
katre.kikas@kirmus.ee